

О.Є. Федоренко, К.В. Коляденко

Національний медичний університет імені О.О. Богомольця, Київ

Короткий нарис історії світових епідемій-пандемій*

Частина II. Холерне дев'ятнадцяте

Епідемія будь-якої інфекційної хвороби — це невидимий безжальний ворог, якого неможливо перемогти військовим, політичним, економічним або ідеологічним шляхом. На такого роду загрози людство часто реагує досить нервово та підсвідомо намагається їх трохи міфологізувати, щоб хоч якось психологічно захистити себе від реального страху неминучої смерті. Оскільки від такої загрози не було раціонального захисту, більшість людей реагували переважно ірраціонально.

Дев'ятнадцяте століття, майже так само, як і попередні, в епідеміологічному плані «стартувало» із самого календарного початку. Тільки на відміну від XVIII ст. основну небезпеку становила вже інша інфекційна хвороба — холера.

В історії медицини впродовж позаминулого сторіччя було зафіксовано шість спалахів епідемій холери починаючи з 1817 р. Перша з них розпочалась на сході Бенгалії і тривала 8 років (1817—1824 рр.), поступово охопивши майже всю Індію та значні райони Близького Сходу. Сприяли цьому традиційні подорожі до «святих місць» як індуїстських, так і мусульманських прочан, що під час пішої ходи та активного спілкування з місцевими мешканцями розносили холерний вібрион.

Однією з суттєвих причин того, що епідемія холери продовжувалась з мінімальними перервами майже все XIX ст., був низький рівень наукових знань з мікробіології і те, що на той час ще не був виявлений збудник холери — вібрион.

Ще одним чинником стало тотальне нерозуміння суспільством нагальної потреби обов'язково щодня дотримуватись в побуті хоча б найпростіших санітарних норм. Таке нерозуміння було і серед керівництва, що намагалось обмежити черговий спалах холери переважно адміністративними заходами без адекватних пояснень їхньої необхідності та суті населенню.

Ключові слова

Пандемія, холера, історія, інфекція.

«Єдиний урок, який можна винести з історії, полягає в тому, що люди не виносять з історії ніяких уроків»

Джордж Бернард Шоу

Епідемія будь-якої інфекційної хвороби — це невидимий безжальний ворог, якого неможливо перемогти військовим, політичним, економічним або ідеологічним шляхом. Неможливо поставити міцну загорожу — хвороба однаково уражає як величного короля, так і останнього безхатька. На такого роду загрози людство часто реагує досить нервово та підсвідомо намагається їх трохи міфологізувати, щоб хоч якось психологічно захистити себе від реального страху неминучої смерті. Оскільки від такої загрози не було реального захисту, більшість людей реагували переважно ірраціонально. Зрештою все залежить від того, які саме культурні патерни домінують у суспільстві в цей час. Коли настає мор, глад,

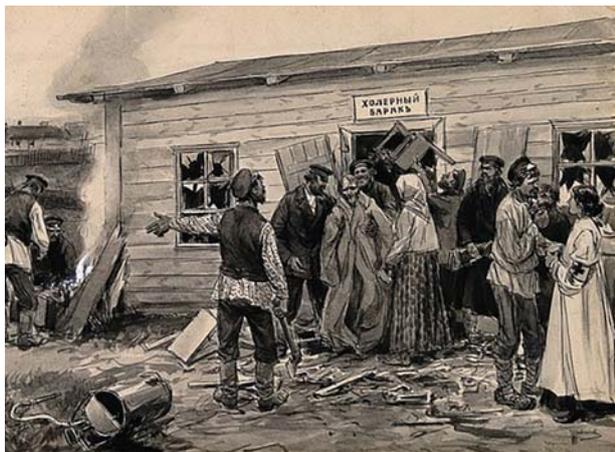
падає з небес «шестикрила гусинь» (сарана) — все те, від чого немає можливості захиститись звичним шляхом, пасіонарна частина суспільства змушена через безвихідь активно шукати якісь інші нетрадиційні шляхи порятунку. Все зазначене вище багаторазово мало місце в минулому під час спалахів пандемій інфекційних хвороб.

Холерне XIX століття

Дев'ятнадцяте століття, майже так само як і попередні, в епідеміологічному плані «стартувало» фактично із самого календарного початку. Тільки на відміну від XVIII ст. основну небезпеку становила вже інша інфекційна хвороба — холера.

Саме по собі таке інфекційне антропонозне захворювання як холера, відоме людству ще з

* Продовження. Початок у № 4.— 2020.— С. 50—60.

І. Владимиров. Подія біля холерного барака (1920)

античних часів після її виваженого професійного описання Гіппократом ще до нашої ери. Проте лише повне завоювання Англією в кінці XVIII ст. майже всіх князівств Індії дало можливість медикам, що працювали в колоніальній адміністрації, достеменно встановити основне джерело її появи та подальшого існування — долину річки Ганг. Вони вимушені були звернути увагу на значну захворюваність сипаїв, найвищу серед їхніх офіцерів-англійців саме в цьому регіоні. Про обстеження, а поготів про лікування тубільного населення й мови не було. Тож основну увагу було приділено підвищенню рівня гігієни офіцерів та сипаїв у військових підрозділах Ост-Індійської кампанії, що там розміщувалися. Це виявилось переважно в рекомендації офіцерам та в наказі сипаям користуватись лише чистою водою з джерел, а не з річки Ганг, що протікала через численні поселення місцевих мешканців.

В історії медицини впродовж позаминого сторіччя було зафіксовано шість спалахів епідемії холери починаючи з 1817 р.

Перша хвиля пандемії холери розпочалась на сході Бенгалії і тривала 8 років (1817–1824 рр.), поступово охопивши майже всю Індію та великі райони Близького Сходу. Сприяли цьому традиційні подорожі до «святих місць» як індуїстських, так і мусульманських прочан, що під час пішої ходи та в процесі активного спілкування з місцевими мешканцями розносили холерний вібріон. Це зрештою призвело до того, що до 1824 р. щільність населення в цих регіонах значно зменшилась, що й зумовило тимчасове затухання в них епідемії внаслідок явного браку живих носіїв.

Через незначну часову «перерву» в кілька років наступна *друга хвиля пандемії холери* (1826–1828 рр.) поширилась вже на схід від Індії — до Індокитаю та у південні райони

Китаю. Поряд з цим разом з торговими караванами холера «рушила» і на північний захід — в Афганістан, Хіву та Бухару. В межах території Російської імперії хворобу вперше було виявлено в Оренбурзі вже наступного 1829 р.

У Російській імперії пандемія спричинила так звані холерні бунти, під час яких позбавлені мінімальної адекватної інформації про суть хвороби та незадоволені умовами жорсткого виконання незрозумілих для них правил гігієни бунтували саме мешканці військових поселень. Переважно саме через це при виникненні холери гнів людей був націлений на тих, кого вони і до цього вже ненавиділи за муштру та знущання. Тож вони громили лікарні та аптеки, вбивали офіцерів, чиновників і лікарів, підозрюючи, що ті їх свідомо не тільки обкрадають, а ще й труять. При цьому люди переважно вважали, що вбивають прихованих ворогів держави — іноземного походження начальників, офіцерів та лікарів [1]. Прямим підтвердженням цього є картина художника Івана Владимиrowa, який цілком реалістично зобразив момент звільнення селян з примусового перебування в холерному бараці та нищення знаряддя їхнього «отруєння» — металевого титану для кип'ятіння води та підпал барака...

До речі, саме під час карантину через холеру Пушкін пережив період максимальної творчої реалізації, який назвуть Болдинською осінню: поет приїхав у господарських справах до маєтка Болдине, і на три місяці був відрізним від столиці карантинними кордонами. За цей час з-під його пера з'явилося близько 30 віршів, п'ять повістей, дві останні глави до «Онегіна», трагедії «Дон Жуан», «Скупий лицар», «Моцарт і Сальєрі», «Бенкет під час чуми» і ще багато чого.

Проте наслідком карантинів були не стільки літературні успіхи, скільки численні «холерні» бунти. Карантини, облаштовані по всій країні, як пише В. Вересаєв у книзі «Супутники Пушкіна», «зовсім паралізували господарське життя, проте епідемії не зупинили». Тисячі обозів з товарами примусово зупиняли біля застав, а в тих, хто пробував вирватися з них, було наказано стріляти. У Санкт-Петербурзі холера почала поширюватись весною 1831 р., під час польського повстання. Через це спочатку в усьому звинуватили поляків — начебто саме вони вночі ходять та труять воду і овочі, а з кораблів засипають отруту в Неву. Потім стали обвинувачувати лікарів. У червні розлючений натовп зруйнував холерну лікарню, вбив кілька лікарів та поліцейських. Тільки через три дні бунт у столиці імперії вдалося вгамувати, стягнувши до Сінної площі війська. Микола I, не побоявшись холери, особисто приїхав на площу та скомандував: «На коліна!»

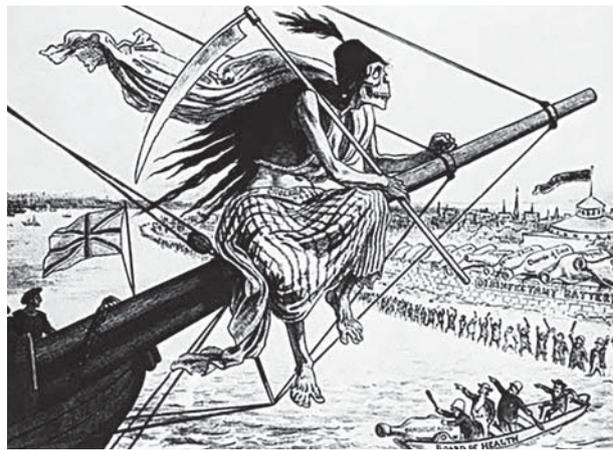

П. Федотов. Холера винна (1848)

Унаслідок цього життя в обох столицях Російської імперії фактично завмерло. Люди боялися виходити з будинків, сподіваючись, що хоч так до них не добереться ця смертельна хвороба, про яку тоді фактично нічого не знали. Вважалося, що вона подібна до великого нічного чорного птаха, що чіпає своїм крилом водойми, і там після цього і виникає хвороба. Селяни переважно ховались від мору в банях, але частіше просто тікали подалі з поселень, де хтось уже захворів. Медики в ті часи нічим не могли допомогти — хворий за добу помирав [4].

Сучасник тих подій в Петербурзі писав: «Варто вийти на вулицю, щоб зустріти десятки домовин на шляху до цвинтаря. Народ від бунту перейшов до мовчазної глибокої зневіри. Здається, що настала хвилина загального руйнування, і люди, як напівмерці, бродять серед домовин, не знаючи, чи не прийшов уже їхній останній час».

Від холери гинули і медики, лікарні були переповнені. В спогадах сучасників згадується про численні марновірства, які начебто можуть убезпечити тих, хто їх дотримується. Вірили, що допомагає розтирання рук оцтом, хлором, дихання через носовички, натерті хроном, паління ялівця та змазування жиром. Але найбільш популярним і дієвим засобом у чоловіків, а особливо серед військових, вважалося регулярне щоденне і значне (від душі) вживання горілчаних напоїв. Реальне втілення саме такого методу «профілактики» холери знайшло своє художнє відображення у відомій картині видатного художника-реаліста П. Федотова, який відтворив у ній типову на той час «методу профілактики і порятунку» від холери серед військових та чиновників Петербурга.

Так європейські журнали зображували епідемію холери 1830 року та заходи з її «недопущення» в Європу

У 1830—1831 рр. під час епідемії холери тогочасне суспільство в цілому виявило завидну свідомість. У Москві та Петербурзі значну роль в цьому відіграло купецтво, місцеве самоуправління, але й держава «не схибила». Багато керівників протихолерних заходів були генералами 1812 р. — люди, що перемогли Наполеона, впералися і з холерою. Так що в таких ситуаціях принципово важливо — кого саме поставлять боротись з епідемією.

Згідно з далеко не повними відомостями в той рік від холери померло близько 200 тис. осіб. На спад хвороба пішла лише восени 1831 р., коли охопила Фінляндію, а потім «дійшла» і до Лондона.

Під час другої хвилі холерної пандемії (1826—1837 рр.) через активні переміщення британських колоніальних військ торговими шляхами хвороба поширилася на Європу, Східну Азію та Африку. Через голод вимушені емігранти з Ірландії занесли її до США, а з Британії — до Австралії. Тож епідемія холери (1826—1851 рр.) набула вже характеру пандемії.

Третя хвиля пандемії холери (1852—1860 рр.) традиційно почалася з ендемічно забрудненої долини Гангу в Індії. Вона виникла повторно через 25—30 років (тобто через покоління) після пандемії, яка вже раніше (1817—1824 рр.) тут спалахнула. Такий напрямок поширення холери з Індії до Персії був зумовлений переважно як масовим паломництвом шиїтів до священних могил Кербели і Ен-Наджафа, так і через відновлення щільності населення, яке проживало вздовж традиційних торговельних шляхів. До Аравії холеру теж занесли прочани, які прямували до святинь мусульман у Мекку та Медину, постійно створюючи значні скупчення людей.

Перша сторінка французького часопису *Le Petit Journal* (1912) з рисунком, що алегорично зображує епідемію холери

У ті роки там були великі проблеми з водою, яку зберігали в забруднених цистернах, було вкрай недостатньо громадських убиралень, величезні рої мух постійно супроводжували прочан.

Швидке поширення *четвертої хвилі пандемії холери* (1863–1875 рр.) зумовило значне покращення транспортного сполучення за допомогою залізниць та кораблів після відкриття Суецького каналу, який «забезпечив» кур'єрське швидке перевезення інфекції з Індії до Європи. Тепер носії холери мали змогу діставатися туди не за два-три роки, а всього за кілька тижнів. Кораблі, які регулярно відпливали тоді з єгипетської Александрії, рознесли її до портів Італії, Франції, Іспанії. До Російської імперії цього разу холера проникла вже не з південного сходу, а із заходу — через Одесу.

П'ята хвиля пандемії холери (1881–1896 рр.) почалась через мінімальний часовий проміжок після вщухання попередньої. Перша виникла саме в Єгипті, що був перехрестям транспортних шляхів Європи та Азії. Саме там, у Каїрі, у 1883 р. німецький вчений Роберт Кох виділив від трунів померлих від холери чисту культуру холерного вібриона та докладно описав збудника цього

захворювання. Тобто суспільство нарешті впізнало і «побачило» свого ворога. А отже, і боротьба з ним стала більш свідомою та трохи успішнішою. У період цієї пандемії збудник холери завдяки значно покращеним транспортним умовам потрапив до країн Південної Америки.

Шоста хвиля пандемії холери (1899–1923 рр.) знову «традиційно» почалася в Індії й тривала довше за всі попередні — майже всю першу чверть XX ст., охопивши всі континенти, за винятком Антарктиди. До 1905 р. збудником холери вважали тільки класичний холерний вібрион. Однак у 1905 р. німецький бактеріолог Фелікс Готшліх на карантинній станції Ель-Тор Синайського півострова з кишечника прочан, що поверталися з Мекки і померли від діареї, виділив ще одного вібриона, який дістав свою назву саме від найменування цієї станції [4].

Аналіз викладених вище фактів стосовно шести хвиль пандемії холери впродовж більш ніж цілого сторіччя (1817–1923 р.) дає підстави для таких висновків:

1. Найдієвішими заходами «зупинення» чергового спалаху холери була значна смертність хворих і об'єктивно зумовлений цим суттєвий брак живих носіїв-переносників.
2. Впровадження жорстких карантинних заходів лише дещо уповільнювало подальше поширення холери, але жодного разу не зупиняло її.
3. Явно недостатня ефективність карантинів значною мірою була зумовлена відсутністю мінімального адекватного інформування суспільства про суть хвороби та зрозумілих для більшості населення роз'яснень щодо користності виконання переважно незрозумілих для них правил як особистої, так і суспільної гігієни.
4. Однією із суттєвих причин того, що епідемія холери продовжувалась з мінімальними перервами майже все XIX ст., був недостатній рівень наукових знань з мікробіології та зумовлене цим незнання збудника холери — вібриона та його властивостей.
5. Ще одним чинником стало тотальне нерозуміння суспільством нагальної потреби обов'язково щодня дотримуватись у побуті найпростіших санітарних норм. І таке нерозуміння панувало і серед керівництва, що намагалося обмежити черговий спалах холери переважно адміністративними заходами без адекватних пояснень їхньої необхідності та суті населенню.
6. Бурхливе покращення транспортного сполучення за це сторіччя зумовило перехід спочатку дещо обмеженої епідемії в глобальну пандемію, що охопила всі континенти планети.

7. Без якісної санації ендемічного джерела холери — долини річки Ганг — було годі сподіватись на неможливість чергової її епідемії — пандемії і в ХХІ ст.
8. Як сама пандемія, так і карантинні заходи для її обмеження завжди помітно погіршують економічне становище та психологічний стан суспільства. Хоч трохи поліпшити загальну ситуацію може лише вдалий вибір осіб, які мають організувати, направляти та контролювати всі ці протиепідемічні заходи.
9. Інфекційна пандемія завжди значною мірою є непередбачуваною — ситуацією реальної небезпеки. Вона може породжувати паніку, коли люди не знають, що це таке і, головне, що вони можуть і мають робити.

Продовження у наступному номері

Список літератури

1. Михель Д.В. Общественное здоровье и холерный вибрион: Российская империя, медицина и бактериология начала XX века перед угрозой холеры // Известия Саратовского университета. Новая серия.— 2008.— Т. 8.— Серия: История. Международные отношения.— Вып. 2.— С. 64—74.
2. Hayes J.N. Epidemics and Pandemics: Their Impacts on Human History.— Santa Barbara: ABC-CLIO, 2005.— P. 214—219.

А.Е. Федоренко, Е.В. Коляденко

Национальный медицинский университет имени А.А. Богомольца, Киев

Краткий очерк истории мировых эпидемий-пандемий Часть II. Холерный девятнадцатый

Эпидемия любой инфекционной болезни — это невидимый безжалостный враг, которого невозможно победить военным, политическим, экономическим или идеологическим путем. На такого рода угрозы человечество всегда реагирует достаточно нервно и подсознательно пытается их немного мифологизировать, чтобы хоть как-то психологически защитить себя от реального страха неминуемой смерти. Поскольку от такой угрозы нет рациональной защиты, большинство людей реагируют преимущественно иррационально.

Девятнадцатый век, почти так же, как и предыдущие, в эпидемиологическом плане «стартовал» почти с самого календарного начала. Только в отличие от XVIII в. основную и доминирующую опасность представляла уже другая инфекционная патология — холера.

В истории медицины на протяжении позапрошлого века зафиксировано шесть вспышек эпидемий холеры начиная с 1817 г. Первая из них началась на востоке Бенгалии и длилась 8 лет (1817—1824 гг.), постепенно охватив почти всю Индию и значительные районы Ближнего Востока. Способствовали этому традиционные путешествия к «святым местам» как индуистских, так и мусульманских паломников, которые во время пешего хода и активного общения с местными жителями разносили холерный вибрион.

Одной из существенных причин того, что эпидемия холеры продолжалась с минимальными перерывами на протяжении почти всего XIX в., был недостаточный уровень научных знаний по микробиологии и обусловленное этим незнание возбудителя холеры — вибриона и его свойств.

Еще одним фактором стало полное непонимание обществом необходимости обязательно ежедневно соблюдать в быту хотя бы простейшие санитарные нормы. Такое же непонимание было и среди руководства, которое пыталось ограничить очередную вспышку холеры преимущественно административными мерами без адекватных объяснений их необходимости и смысла населению.

Ключевые слова: пандемия, холера, история, инфекция.

O.E. Fedorenko, K.V. Kolyadenko

Bogomolets National Medical University, Kyiv

Brief outline of the history of world epidemics-pandemics Part II. Cholera nineteenth

An epidemic of any infectious disease is an invisible ruthless enemy that cannot be defeated by military, political, economic or ideological means. Humanity always reacts to such threats quite nervously and subconsciously tries to mythologize them, at least a little, in order to somehow psychologically protect itself from the real fear of imminent death. Since there is no rational defense against such a threat, people for the most part react in an irrational manner.

The 19th century, almost the same as the previous centuries, «started» in epidemiological terms almost from the very beginning of its calendar. Only in contrast to the previous 18th century, the main and dominant danger was posed by another infectious pathology — cholera.

In the history of medicine, over the 19th century, as many as six outbreaks of cholera epidemics were recorded since 1817. The first of them began in East Bengal and lasted 8 years (1817–1824), gradually, covering almost all India and big regions of the Middle East. It was worsened by the traditional travels of both Hindu and Muslim pilgrims to «holy places» who spread *Vibrio cholerae* on foot and through active communication with local residents.

One of the significant reasons why cholera epidemic continued with minimal interruptions for almost the entire nineteenth century was an insufficient level of scientific knowledge in microbiology and the resulting ignorance of the causative agent of cholera – vibrio and its properties.

Another factor was a complete lack of understanding by society of the need to observe at least the simplest sanitary standards in everyday life. And there was also misunderstanding among the leadership which tried to limit the next outbreak of cholera mainly by administrative measures without adequate explanations of their essence and necessity to the population.

Key words: pandemic, cholera, history, infection.

Дані про авторів:

Федоренко Олександр Євгенович, д. мед. н., проф. кафедри дерматології та венерології
Коляденко Катерина Володимирівна, к. мед. н., доц. кафедри дерматології та венерології
01601, м. Київ, бульв. Тараса Шевченка, 13. E-mail: katerinak78@gmail.com